

1. Zajednica i društvo

FERDINAND TENIES

Predmet

§ 1. Ljudske volje stoje jedna prema drugoj u mnogostrukim odnosima; svaki takav odnos je jedno uzajamno delovanje utoliko što jedna strana nešto čini ili daje, dok druga strana nešto trpi ili prima. Međutim, ova delovanja su takvog karaktera da teže ili ka održavanju ili ka destrukciji volje ili ži-

vota drugoga; ona su pozitivna ili negativna. Ova teorija će za predmet svog istraživanja uzeti isključivo odnose međusobnog potvrđivanja. Svaki takav odnos predstavlja jedinstvo u pluralitetu ili pluralitet u jedinstvu. On se sastoji iz potpomaganja, olakšavanja, izvršavanja koja se kreću s jedne strane na drugu i obratno, i smatraju se izrazima volja i njihovih snaga. Grupa, stvorena ovim po-

zitivnim odnosima, shvaćena kao biće ili stvar koje jedinstveno dejstvuje prema unutra i spolja, naziva se *asocijacija* (Verbindung). Sam odnos, pa tako i asocijacija, shvata se ili kao realni i organski život — to je suština *zajednice* (Gemeinschaft), ili kao idealna i mehanička tvorevina — to je pojam *društva* (Gesellschaft). Tokom primene ovih naziva pokazaće se da oni imaju svoje opravdanje u sinonimnoj upotrebi u nemačkom jeziku. Međutim, dosadašnja naučna terminologija ih obično proizvoljno upotrebljava ne razlikujući ih. Stoga je potrebno da sa nekoliko uvodnih napomena objasnimo tu suprotnost kao nešto što je dato. Svaki prislan, domaći, ekskluzivni zajednički život (nalazimo) shvata se kao život u zajednici. Društvo je javnost, svet. U zajednici sa svojim čovek se od rođenja nalazi vezan za nju i u dobru i u zlu. U društvo čovek ide kao u tuđinu. Mladića upozoravaju da se kloni lošeg društva; međutim izraz loša zajednica nije u skladu sa govornom praksom. O kućnom društvu, doduše, možda mogu govoriti pravnici, ako samo poznaju društveni pojam neke asocijacije; međutim domaću *zajednicu* sa njenim neizmernim uticajima na čovekovu psihu, *oseća* svaki onaj koji je doživio. Isto tako, i mladoženja i nevesta znaju da polaze u brak kao u potpunu zajednicu života (communio totius vitae); međutim izraz »društvo života« je u sebi protivurečan. Ljudi prave jedan drugome društvo; zajednicu niko ne može drugome da *pravi*. Čoveka primaju u versku zajednicu; verska *društva*, kao i ostale grupe formirane radi neke svrhe, postoje samo za državu i teoriju, koje su izvan njih. Postoji zajednica jezika, običaja, vere; ali za privređivanje, za putovanja, za nauke postoje društva. Tako su naročito značajna poslovna društva; mada među subjektima može postojati izvesna prisnost i zajednica, ipak jedva da se može govoriti o poslovnoj zajednici. Bilo bi potpuno nakaradno stvoriti izraz akcionarska zajednica; dok s druge strane postoji zajednica poseda: zemljišta, šume, pašnjaka. Zajednicu imovine između supružnika nećemo nazvati društvom imovine. Tako se javljaju mnoge razlike. U najopštijem smislu govoriće se o jednom društvu koje *obuhvata* celo čovečanstvo, kakvo bi crkva htela da bude. Ali ljudsko društvo se shvata kao jedna prosta koegzistencija međusobno nezavisnih lica. Kako se stoga u novije vreme raspravlja u naučnom smislu o društvu unutar jedne zemlje, u suprotnosti prema državi, taj pojam će se prihvatiti, ali će dobiti svoje objašnjenje tek u dubljij protivrečnosti prema zajednicama datog naroda. Zajednica je stara, društvo novo, kao pojava i kao ime. To je uvideo jedan autor, koji je inače predavao političke discipline u svim njihovim aspektima, a da nije ponirao u njihove dubine. »Ceo pojam društva u socijalnom i politič-

kom smislu«, veli Blunčli (»Staatswörterbuch« IV), nalazi svoju prirodnu osnovu u običajima i pogledima *trećeg staleža*. To u stvari nije pojam naroda, već svakako samo pojam trećeg staleža... *njegovo* društvo je postao izvor i istovremeno izraz zajedničkih shvatanja i tendencija... gde god gradska kultura cveta i donosi plodove tu se javlja i društvo kao njen neophodni organ. Selo ga samo malo poznaje.« Nasuprot tome sve pohvale seoskog života uvek su ukazivale na to, da je tamo zajednica među ljudima jača, življa; zajednica je trajni i istinski, a društvo samo prolazni i prividni zajednički život. Shodno tome zajednicu treba shvatiti kao živi organizam, a društvo kao mehanički agregat i artefakt.

§ 2. Sve što je stvarno utoliko je organsko što se može zamisliti samo u vezi sa celokupnom stvarnošću koja određuje njegovu prirodu i njegova kretanja. Tako privlačenje u svojim mnogostrukim pojavnim oblicima stvara od univerzuma koji je pristupačan našem saznanju jednu celinu, čija se akcija izražava u onim pokretima usled kojih po dva tela menjaju svoj međusobni položaj. Ali za posmatranje i za *naučno* mišljenje zasnovano na njemu, celina mora da bude ograničena da bi delovala, a svaka takva celina se pokazuje sastavljenom od manjih celina, koje jedna u odnosu na drugu imaju određeni pravac i brzinu kretanja. Samo privlačenje ili ostaje neobjašnjeno (kao dejstvovanje u daljinu), ili se zamišlja kao mehaničko dejstvo (spoljnim dodirom), iako se odvija na nepoznat način. U tom smislu raspadaju se (kao što je poznato) mase materije na jednake molekule, koji se većom ili manjom energijom privlače i koji u stanjima agregata predstavljaju tela; molekuli se dele na nejednake (hemijske) atome, čiju nejednakost dalja analiza tek treba da svede na različiti položaj jednakih atomskih delova. Ali čista teorijska mehanika pretpostavlja samo ekstenzije lišene centre sila kao subjekte stvarnih akcija i reakcija, čiji je pojam veoma blizak pojmu metafizičkih atoma. Time je isključen svaki poremećaj u kalkulaciji do kojeg bi moglo doći usled kretanja ili tendencija delova ka kretanju. Međutim, kod primene se koriste fizički molekuli, zamišljeni u odnosu na isto telo kao njihov sistem, jer se smatra da su oni — budući da su iste veličine i da se apstrahuje od mogućnosti njihove podcele — na isto tako prikladan način nosioci sile kao i sama materija. Sve stvarne mase se mogu uporediti po svojim težinama i izražavaju se kao količine jedne određene slične materije tako što se njihovi delovi zamišljaju kao da su u potpuno čvrstom agregatnom stanju. U svakom slučaju jedinstvo koje se predstavlja kao subjekat jednog kretanja ili kao integrišući deo jedne celine (jednog višeg jedinstva) proizvod je jedne naučno nužne fikcije. U strogom smi-

slu samo poslednje jedinice, metafizički atomi, mogu da važe kao njihovi adekvatni reprezentanti: entiteti koji su nihili, ili nihili koji su entiteti (Etwasse, welche Nichtse, oder Nichtse, welche Etwasse sind). Pri tome treba imati na umu samo relativno značenje svih predstava veličina. No u stvarnosti — iako kao anomalije za mehaničko mišljenje — osim ovih partikula materije koja je shvaćena kao nešto mrtvo, partikula koje se mogu sastavljati i koje se sastavljaju, postoje tela koja se svojom celokupnom egzistencijom javljaju kao prirodne celine, kojima su kao celinama svojstvena kretanja i dejstva u odnosu na svoje delove; to su organska tela. U ova spadamo mi ljudi sami, koji se okušavamo u saznavanju i od kojih svaki, osim posrednih znanja o svim mogućim telima, ima i neposredno znanje o svom sopstvenom. Posredstvom neizbežnih zaključaka mi saznajemo da je sa svakim živim telom povezan jedan psihički život, usled čega on postoji po sebi na isti način na koji za sebe znamo da postojimo. Ali objektivno posmatranje uči na ne manje jasan način da je tu uvek data jedna celina koja nije puki agregat svojih delova, već su ti delovi od nje zavisni i njome uslovljeni, i da je dakle to telo samo kao celina, te prema tome i kao forma, realno i supstancijalno. Ljudska snaga može proizvesti samo neorganske stvari iz organskih materija, deleći ih i opet ih povezujući. Na ovaj način stvari će se putem naučnih operacija oblikovati u jedinstvo; one to i jesu u našim pojmovima. Naivno mišljenje i umetnička fantazija, narodno verovanje i nadahnuta poezija čine pojave živim; umetničko-kreativni elemenat je prisutan i u naučnim fikcijama. Ali nauka također ono što je živo čini mrtvim da bi shvatila njegove odnose i veze; ona sva stanja i sile transformiše u kretanja sva kretanja prikazuje kao količine izvršenog rada, tj. kao utrošenu radnu snagu ili energiju da bi svi procesi bili shvaćeni kao jednovrsni i samerljivi. To je istinito isto onako kao što su i pretpostavljena jedinstva istinita i kao što je u stvarnosti bezgranično i polje mogućnosti kao polje onoga što se može zamisliti; time se ispunjava svrha shvatanja, kao i druge svrhe kojima će se ova potčiniti. Ali tendencije i nužnosti organskog nastajanja i nestajanja ne mogu biti shvaćene mehaničkim sredstvima. Ovde je sam pojam jedna živa realnost koja se menja i razvija, kao i ideja individualnog bića. Kad nauka stupi u ovu oblast, ona tada preobražava svoju sopstvenu prirodu, pretvarajući se od diskurzivnog i racionalnog mišljenja u intuitivno i dijalektičko — a to je filozofiranje. No ovo razmatranje ne treba da bude usmereno prema rodovima i vrstama; ono, dakle, kada se bavi ljudima, ne treba da se orijentiše na rasu, narod ili pleme kao *biološke* jedinice. Umesto toga, imamo u vidu sociološki smisao, shodno ko-

jem se ljudski odnosi i asocijacije zamišljaju kao živi organizmi, ili pak — nasuprot tome — kao puki artefakti; ovaj smisao nalazi svoju suprotnost i analogiju u teoriji individualne volje; zadatak druge knjige ove rasprave će se sastojati u prikazivanju psihološkog problema u tome smislu.

Prvi odeljak — Teorija zajednica

§ 1. Shodno ovakvim odredbama teorija zajednice polazi od potpunog jedinstva ljudskih volja kao jednog prvobitnog ili prirodnog stanja, koje se održava kroz empirijsko odvajanje i uprkos njemu, i različito se obličava, već prema nužnom i datom kvalitetu odnosa između *različito uslovljenih* individua. Opšti koren ovih odnosa je povezanost vegetativnog života rođenjem — činjenica da su ljudske volje, utoliko što svaka odgovara jednoj fizičkoj konstituciji, međusobno povezane *poreklom* i polom i tako povezane ostaju, ili pak nužno postaju povezane; a ova povezanost, kao neposredno uzajamno potvrđivanje, ispoljava se najsažniji u tri tipa odnosa, i to: 1) u odnosu između majke i njenog deteta, 2) u odnosu između muža i žene kao supružnika, u prirodnom i opštebiološkom smislu ovog pojma, 3) u odnosu između onih koji se znaju kao braća i sestre, tj. bar kao izdanci iste majke. Ukoliko u svakom međusobnom odnosu plemenskih srodnika može da se zamisli klica zajednice, ili u voljama zasnovana tendencija i sila orijentisana ka njoj, onda su one tri najjače i za razvoj najsposobnije klice od takvog značenja. Ali svaka na jedan naročiti način: A) *Materinska* je zasnovana najdublje u čistom instinktu ili u naklonosti. Tu je također očigledan prelaz od jedne povezanosti, kojoj je također svojstven telesni karakter, ka jednoj čisto duhovnoj; a ova druga upućuje utoliko više na prvu, ukoliko je bliža svom poreklu. Ovaj odnos implicira dugo trajanje, time što je majčina dužnost da dete hrani, štiti i da ga odgaja sve dok ono ne postane sposobno da to samo čini. Međutim, tokom ove progresije istovremeno se gubi neophodnost tog odnosa i odvajanje postaje sve verovatnije; no ovu tendenciju mogu otkloniti, ili bar ublažiti, druge; naime, *navikavanje* jednog na drugog i sećanje na radosti koje su jedno drugom pričinili, a naročito zahvalnost deteta zbog majčinih briga i truda. Ovim neposrednim uzajamnim odnosima pridružuju se međutim još i drugi zajednički odnosi koji ih indirektno povezuju sa stvarima koje su izvan njih: sa zadovoljstvom, navikom, sećanjem na stvari iz okolnog sveta koje su oduvek bile prijatne, ili su pak takve postale. Isto to se odnosi i na zajedničko sećanje na poznanike koji su ih voleli i bili uvek spremni da pomognu; to može biti otac, ukoliko živi zajedno sa ženom, ili pak braća ili se-

stre majke ili deteta, itd. B) *Seksualni instinkt* ne čini nužnim neki trajni zajednički život; isto tako on isprva ne dovodi tako lako do jednog uzajamnog odnosa, koliko do jednostranog podjarmljivanja žene, koja — po prirodi slabija — može da bude srozana na predmet poseda ili na potčinjenost. Stoga odnos između *supružnika*, ako se posmatra nezavisno od plemenske srodnosti i od svih socijalnih snaga koje u njoj počivaju, mora biti podržavan uglavnom navikavanjem jednoga na drugo da bi se formirao jedan trajan odnos, odnos međusobne afirmacije. Ovamo spadaju, razume se, i ostali već spomenuti faktori koji učvršćuju vezu, naročito odnos prema deci kao zajedničkom posedu; zatim uopšte odnos prema zajedničkoj imovini i domaćinstvu. C) Među *braćom i sestrama* ne postoji jedna tako iskonska i instinktivna naklonost niti se oni tako prirodno međusobno poznaju kao što je to slučaj sa majkom i njenim detetom, ili pak srodnim bićima različitog pola, mada se ovaj poslednji odnos može *podudarati* sa odnosom između braće i sestara — a ima mnogo razloga koji govore u prilog pretpostavci da je to bio čest slučaj kod nekih plemena u ranijim epohama istorije čovečanstva. Pri tome ipak treba imati na umu da tamo, i upravo toliko dugo dokle god se poreklo računa samo po majci, nalazimo proširenje naziva i osećaja bratstva i sestrinstva u istoj meri i na srodničke kao što su brat ili sestra od strica odnosno ujaka; ta pojava je toliko raširena da je ograničeno značenje tih pojmova — kao i u mnogim drugim slučajevima — svojstveno tek jednoj kasnoj koncepciji. No u toku ravnog razvoja u najznačajnijim etničkim grupama sa punom sigurnošću se isključuje brak između braće i sestara; tamo gde je preovladavala egzogamija, brak i pripadnost istom klanu (ali ne i krvno srodstvo) se takođe međusobno isključuju. Tako se ljubav između sestre i brata može smatrati najvišim ljudskim odnosom između dva čoveka, mada se taj odnos još uvek potpuno zasniva na krvnom srodstvu. Ovo se, u poređenju sa druga dva tipa odnosa, takođe ispoljava i u tome što tu, gde instinkt — čini se — najslabije deluje, *pamćenje*, izgleda, ima najznačajniju ulogu u stvaranju, očuvanju i učvršćivanju osećajnih veza. Jer, tamo gde (bar) deca iste majke, ostajući i živeći sa njom, takođe ostaju i žive jedni s drugima, u sećanju jednih prijatni utisci i doživljaji nužno se povezuju sa likovima i postupcima drugih — ako se ne uzmu u obzir razlozi neprijateljstva koji sprečavaju takve tendencije — i to utoliko pre i utoliko snažnije ukoliko je veća prisnost, a možda i ukoliko je grupa više ugrožavana spolja, te sledstveno tome sve okolnosti upućuju na slogu, zajedničku borbu i jedinstvenu akciju. A ta navika čini onda takav život sve lakšim i milijim. Istovremeno se može očekivati *jednakost* karak-

tera i moći među braćom, u najvećem mogućem stepenu, dok se, naprotiv, intelektualne razlike ili razlike u iskustvu, kao u čisto ljudskim ili mentalnim momentima, utoliko jasnije ističu.

§ 2. Mnogi drugi, manje prisni odnosi, navedozuju se na ove najranije i najintimnije tipove odnosa. Oni nalaze svoje jedinstvo i savršenstvo u odnosu između *oca* i *dece*. Ovaj odnos je u najvažnijem pogledu — po svojstvima organske osnove (koje povezuje razumno biće sa njegovim potomcima) — sličan odnosu prvog tipa; no on se od tog odnosa razlikuje po tome što je instinktivni momenat tu mnogo slabiji, te je taj odnos sličniji odnosu između muža i žene i stoga se više oseća kao puka vlast i sila nad porobljenima; no dok je naklonost supruge, više po trajanju no po intenzitetu, slabija od majčine, dotle je ova naklonost oca drugačija u suprotnom smislu. Ako je dostigla određeni intenzitet, ona je po svojoj duhovnoj prirodi slična ljubavi između braće i sestara; ali ovaj odnos se *nejednakošću* svoje prirode jasno razlikuje od odnosa između braće i sestara, naročito zbog razlike u uzrastu i zbog nejednakosti intelektualnih moći. Tako očinstvo najadekvatnije zasniva ideju dominacije (Herrschaft) u okviru zajednice; ova dominacija ne znači iskorišćavanje i raspolaganje u korist gospodara, već vaspitanje i podučavanje kao i ispunjavanje roditeljske misije; ona znači davanje iz obilja sopstvenog života i iskustva, što će deca tek postupno uzvratiti i tako će moći da se ostvari jedan istinski uzajamni odnos. U tom pogledu prvorođeni sin ima prirodnu prednost: on je najbliži ocu i zauzeće njegovo mesto kad ga stari otac napusti; stoga na njega već od rođenja postepeno prelazi potpuna očeva vlast i tako u neprekidnom nizanju i smenjivanju očeva i sinova dolazi do izražaja ideja jedne večno obnavljane životne iskre. — Znamo da ovo pravilo nasleđa nije oduvek postojalo; čini se da su patrijarhatu prethodili matrijarhat i dominacija majčinog brata. Ali pošto se u borbi i radu vladavina muškarca pokazala celishodnijom, i budući da se usled braka očinstvo uzdiže do izvesnosti jedne prirodne činjenice, patrijarhat predstavlja jednu opštu formu kulturnog stanja. Iako kolateralnom nasleđivanju (sistemu »tanistry») po starosti i rangu pripada prvenstvo pred primogeniturom, to prvenstvo označava samo produženo delovanje prethodne generacije: brat-naslednik ne izvodi svoje pravo od svog brata, nego od zajedničkog oca.

§ 6. Budući da zajednica po *krvi* kao jedinstvo bića prelazi evolucijom i diferencijacijom u zajednicu *mesta*, koja je neposredno izražena u zajedničkom stanovanju, a dalji razvoj vodi opet do zajednice *duha* kao pukog zajedničkog sadejstva u istom parvcu, u istom smislu, to zajednica mesta može da

bude shvaćena kao povezanost animalnog života, kao što zajednica duha može biti shvaćena kao povezanost mentalnog života; stoga zajednica duha u svojoj povezanosti sa zajednicom mesta predstavlja istinski *ljudsku* i najvišu vrstu zajednice. Dok je karakteristika prvog tipa zajednice kolektivni odnos prema ljudskim bićima samim ili udeo u njima, u drugom tipu zajednica takav kolektivni odnos je zasnovan na zajedničkoj svojini zemljišta, a u trećem tipu kolektivnu povezanost predstavljaju sveta mesta i božanstva u koja se veruje. Sva tri tipa zajednice najtešnje su međusobno povezane, kako prostorno tako i vremenski; stoga su oni takođe povezani u svim takvim pojedinim fenomenima u njihovom razvoju, kao i u ljudskoj kulturi uopšte i u njenoj istoriji. Gde god su ljudi svojim voljama međusobno povezani na organski način i uzajamno se afirmišu, tu postoji zajednica jednog od tri navedena tipa, tako što ili raniji tip involvira kasniji, ili je ovaj u toku evolucije postao nezavisan od onog prethodnog. Stoga je moguće tretirati paralelno 1) srodstvo, 2) susedstvo, 3) prijateljstvo, kao određene i smislaone derivacije iz prvobitnih kategorija. *Kuća* predstavlja mesto i u neku ruku fizički aspekt *srodstva*; tu se vodi zajednički život pod *jednim* zaštitničkim krovom, posed i uživanje dobara sa zajednički; pre svega, svi se hrane iz iste zalihe, sede za istim stolom; mrtvi se ovde poštuju kao nevidljivi duhovi, kao da su još moćni i kao da još uvek zaštitnički drže ruke nad glavama svojih; zajednički strah i zajedničko poštovanje utoliko sigurnije čuvaju složen zajednički život i kooperaciju. Kućni zidovi, dođuše, ne predstavljaju granice volji i duhu srodstva, niti su ta volja i duh mogući samo u slučaju prostorne blizine; tamo gde je duh srodstva jak i živ, tj. u najbližim i najprisnijim odnosima, on može da sam opstane uprkos svakoj udaljenosti, hraneći se samo uspomnama, osećanjima i maštanjem o blizini i zajedničkom delanju. No on utoliko više traži fizičku blizinu i teško je napušta, jer jedino takva bliskost može zadovoljiti težnju za *ljubavlju* i dovesti do spokojstva i ravnoteže. U većini slučajeva — kada se radi o dužem vremenskom periodu — običan čovek se najprijetnije oseća i najvedriji je kada je okružen svojom porodicom i rođacima. On je tad *svoj* (chez soi). — Opšta karakteristika zajedničkog života na *selu* je *susedstvo*, gde blizina kuća, zajedničke njive, pa čak i samo graničenje oranica, dovode do brojnih dodira među ljudima; oni se navikavaju jedni na druge i njihova poznanstva postaju intimna; javlja se potreba kolektivnog rada, reda, upravljanja; ljudi se osećaju pobuđenim da upućuju svoje molitve za milost i naklonost bogovima i duhovima zemlje i vode koji donose blagoslov i prete nesrećom. Ovaj tip zajednice, bitno uslovljen blizinom stanova-

nja, može da se održava i u odsutnosti od mesta stanovanja, mada teže nego što je to slučaj kod zajednice prvog tipa, i mora onda utoliko više da traži oslonca u određenim običajima okupljanja i u svetim obredima. *Prijateljstvo* nastaje nezavisno od srodstva i susedstva, budući da je ono uslovljeno sličnošću posla i načina mišljenja i da predstavlja rezultat te sličnosti; zbog toga do prijateljstva najlakše dolazi tamo gde postoji jednakost ili sličnost zanimanja ili sposobnosti. No takva veza ipak mora da bude uspostavljena i negovana čestim i lako ostvarivim susretima; najverovatnije je da do takvih susreta dođe u *gradu*. *Božanstvo* koje duh zajednice tako stvara i slavi ima sasvim neposrednog značaja za održavanje takve veze, jer je samo — ili bar pretežno — ono u stanju da zajednici da život i trajan oblik. Stoga takav *dobri* duh nije vezan za neko mesto, nego živi u savesti svojih poštovalaca i prati ih na njihovim putevima u strance zemlje. Tako se oni, poznaajući se međusobno poput onih koji su drugovi po zanatu i staležu, svuda osećaju kao istinski pripadnici iste verske zajednice, ujedinjeni duhovnim vezama i saradnjom na zajedničkom delu. Stoga, ako gradska zajednica stanovanja može da se supsumira pod pojam susedstva, kao što je to slučaj i sa kućnom zajednicom ukoliko u njoj učestvuju i oni koji ne spadaju u rodbinu, ili pak posluga — tada, nasuprot tome, duhovno prijateljstvo predstavlja neku vrstu nevidljivog mesta, neki mistični grad i skup, koji je u neku ruku živ snagom umetničke intuicije i stvaralačke volje. Odnosi među samim ljudima kao prijateljima i drugovima najmanje imaju organski i intrinzično nužan karakter. Ovi odnosi su u najmanjoj meri instinktivni i manje su uslovljeni navikom nego što je to slučaj kod susedskih odnosa; oni su mentalne prirode i stoga — u poređenju sa gore navedenim odnosima — počivaju, čini se, ili na slučajnosti ili na slobodnom izboru.

§ 8. Svaki autoritet kao osobena i *povećana* sloboda i čast, i stoga kao određena sfera volje, mora biti izveden iz opšte i jednake sfere volje zajednice; tako je njena suprotnost *služba* kao osobena i umanjena sloboda i čast. Svaki autoritet može da bude smatran službom i svaka služba autoritetom, ukoliko se u obzir uzima samo *osobnost*. Sfera volje, pa prema tome i sfera volje zajednice, predstavlja masu determinisane sile, moći ili prava; a pravo je u suštini sveukupnost pojmova volje koja ume ili može (sme) i volje koja mora ili treba [ein Inbegriff von Wollen als Können oder Mögen (Dürfen) und Wollen als Müssen oder Sollen]. To je suština i sadržaj svih deriviranih sfera volje u kojima stoga prava i obaveze predstavljaju dve korespondentne strane jedne te iste stvari, ili pak ništa drugo do subjektivne modalitete iste objektivne supstance prava ili sile. Na

taj način, kako usled povećanih tako i usled smanjenih obaveza i prava, unutar zajednice *usled* njene volje postoje ili nastaju realne *nejednakosti*. No sve se nejednakosti mogu povećavati samo do izvesne granice, jer se s one strane ove granice ukida suština zajednice kao jedinstva različitog. Kad bi se pravna moć nadređenih povećala, njihov odnos prema opštoj oblasti prava postao bi *ravnodušan* i bezvredan, dok bi se pravna moć podređenih smanjila a njihov odnos postao *nerealan* i beznačajan. Međutim, što su ljudi koji dolaze u međusobni dodir manje uzajamno povezani u odnosu na istu zajednicu, utoliko više stoje oni jedni prema drugima kao slobodni subjekti svoje volje i moći; a ova sloboda je utoliko veća ukoliko uopšte manje zavisi od njihove *ranije određene volje*, i prema tome što je ova volja u manjoj meri zavisna ili se oseća zavisnom od bilo kakve volje zajednice. Pored urođenih sposobnosti i nagona, najznačajniji faktor koji determiniše stvaranje svake individualne navike i formiranje mentaliteta je uticaj zajednice kao volje koja *vaspitava* i usmerava. Naročito je važan porodični duh, no isto tako i svaki duh koji je sličan porodičnom i koji ima iste efekte.

§ 9. *Recipročno-zajednički sentiment* (Gesinnung) koji združuje kao sopstvena volja neke zajednice nazvaćemo ovde *razumevanjem* (consensus). Ono predstavlja naročitu socijalnu snagu i simpatiju, koja povezuje ljude kao članove jedne celine. Pošto je sve nagonsko u čoveku povezano sa razumom i pretpostavlja sposobnost govora, taj sentiment može biti shvaćen kao smisao i razlog jednog takvog odnosa. Stoga on postoji, na primer između roditelja i njegovog deteta, samo utoliko ukoliko se dete zamišlja kao biće nadareno govorom i razumnom voljom. Može se reći i da sve što odgovara *smislu* odnosa zajednice, svu ono što u tom odnosu i za taj odnos *ima smisla*, sačinjava njegovo *pravo*, tj. smatra se stvarnom i suštinskom voljom više udruženih ljudi. Prema tome, ukoliko stvarnoj prirodi i snagama pojedinaca odgovara da se uživanje i rad diferenciraju, a naročito da je jedna strana pozvana da rukovodi, a druga da bude poslušna, onda to sačinjava *prirodno pravo* kao poredak zajedničkog života koji svakoj volji dodeljuje njenu sferu ili funkciju, uključujući i njene dužnosti i prava. Ukoliko neposredno učešće jednog bića u životu drugog i sklonost da učestvuje u njegovoj radosti i žalosti uslovljavaju i unapređuju razumevanje, ono se, dakle, zasniva na njihovom međusobnom intimnom *poznavanju*. Stoga je utoliko verovatnije da će doći do razumevanja, ukoliko postoji veća sličnost konstitucije i iskustva, ili ukoliko su narav, karakter i način mišljenja sličniji ili u većoj meri usklađeni. Jezik predstavlja organ razumevanja, čijim posredstvom ono razvija i

usavršava svoju pravu suštinu; pomoću njega se pokretima i glasovima saopštavaju i razumevaju bol i zadovoljstvo, strepnje i želje i svi drugi osećaji i duševna raspoloženja. Jezik — kao što svi znaju — nije bio izmišljen, niti je bio uveden nekakvim dogovorom kao sredstvo i oruđe međusobnog *sporazumevanja* ljudi, već on sam predstavlja živo razumevanje — istovremeno i njegov sadržaj i njegovu formu. Kao i kod svih ostalih svesnih izražajnih pokreta, manifestacija *jezika* je nehotična posledica dubokih osećanja i preovlađujućih misli; on ne služi samo *tome* da čoveku omogući da ga drugi razumeju, niti je samo veštačko sredstvo za prevazilaženje prirodnog pomanjkanja razumevanja, mada i oni koji se međusobno razumeju mogu jezik upotrebiti samo kao jedinstven sistem znakova, kao što se upotrebljavaju i neki drugi dogovorom ustanovljeni znaci. Sve ove manifestacije mogu, svakako, izražavati bilo neprijateljska, bilo prijateljska osećanja. To je u tolikoj meri tačno da nas podstiče da izrazimo ovaj opšti stav: prijateljska i neprijateljska raspoloženja i strasti leže u osnovi istih ili veoma sličnih uslova. Ovde, međutim, neprijateljstvo, koje proizilazi iz raskidanja ili labavljenja prirodnih i postojećih veza, treba svakako razlikovati od onog drugog tipa koji počiva na tuđosti, nerazumevanju i nepoverenju. Obadva tipa su instinktivna; međutim, prvi tip neprijateljstva je uglavnom ljutnja, mržnja, negodovanje, dok je drugi tip uglavnom strah, prezir, odvratnost; ono je akutno a ovo hronično. Izvesno je da jezik, kao ni druga sredstva komunikacije između dva bića, nije *proistekao* ni iz jednog od ova dva tipa neprijateljstva — samo neprijateljstvo je jedno neobičajeno i bolesno stanje — nego iz intimnosti, prisnosti i ljubavi. Naročito iz dubokog razumevanja između majke i deteta mora da najlakše i najživlje izraste *maternji jezik*. Nasuprot tome, uvek možemo zamisliti mogućnost da iza onog otvorenog neprijateljstva, kod kojeg ipak postoji i neko intimno razumevanje, postoji izvesno prijateljstvo i izvesna jednodušnost. — U stvari jedinstvo ljudskih volja, pa prema tome i mogućnost ljudske zajednice, pokazuje se na najneposredniji način samo u bliskosti i mešanju krvi, zatim u prostornoj blizini i konačno — za ljudska bića — i u intelektualnoj bliskosti. U ovom stepenovanju treba stoga tražiti korene svih razumevanja. A sada možemo da postavimo velike glavne zakone zajednice: 1) Rođaci i supružnici se međusobno vole, ili se lako navikavaju jedno na drugo; često i rado razgovaraju i misle jedno na drugo. Sličan je slučaj, na primer, i sa susedima i drugim prijateljima. 2) Među onima koji se vole itd. ima razumevanja. 3) Oni koji se vole i koji se uzajamno razumeju, ostaju i stanuju zajedno i organizuju svoj zajednički život. — Komplek-

snu formu zajednički determinišuće volje, koja je postala toliko prirodna kao i sam jezik te stoga involvira mnoštvo razumevanja koja se mere njenim normama, nazivam *slogom* ili porodičnim duhom (*concordia*, kao *srdačna* povezanost i jednodušnost). Razumevanje i sloga su dakle jedno te isto — zajednička volja posmatrana u svojim elementarnim oblicima: kao razumevanje u *pojedničanim* odnosima i dejstvima volje i kao sloga u *svekolikoj* snazi i prirodi volje.

Drugi odeljak — Teorija društva

§ 19. Teorija društva konstruiše jedan skup ljudi koji, kao u zajednici, miroljubivo žive jedan pored drugog, ali nisu suštinski povezani; i dok u zajednici ostaju povezani uprkos svim faktorima razdvajanja, dotle u društvu ostaju razdvojeni uprkos svim faktorima povezivanja. Shodno tome, u društvu ne nalazimo takve delatnosti koje se mogu izvesti iz jednog *a priori* i nužno postojećeg jedinstva i koje stoga — mada ih vrši pojedinac — ipak manifestuju volju i duh tog jedinstva i koje subjekt vrši isto toliko za one koji su sa njim povezani koliko i za samog sebe. Nasuprot zajednici, u društvu je svako sam za sebe, izolovan i u stanju tenzije u odnosu prema svima ostalima. Područja delatnosti i vlasti pojedinaca su oštro razgraničena, tako da svako zabranjuje svima drugima kontakte sa svojom sferom i pristup u nju, smatrajući tako nešto neprijateljstvom. Takav negativan stav ovde je normalan; na njemu se uvek zasnivanju uzajamni odnosi subjekata moći; on je karakterističan za društvo u stanju mirovanja. Niko neće da nešto učini i stvori za drugog, niko neće da drugome nešto dozvoli ili da, izuzev radi neke protivusluge ili protivpoklona koji on smatra bar *ekvivalentnim* onome što je *on* dao. Potrebno je čak da mu taj protivpoklon izgleda poželjniji nego ono što je mogao da zadrži za sebe, jer samo postizanje nečega što mu se čini boljim može da ga pokrene da neko dobro odvoji od sebe. Ali ako je svakome svojstvena jedna takva volja, onda se samo po sebi razume da objekat a doduše može za subjekta B da *bude* bolji nego objekat b, i da isto tako objekat b može da za subjekta A bude bolji nego objekat a, ali da je a bolji od b i b bolji od a *samo s obzirom* na te relacije. Sada se postavlja pitanje u kom smislu se uopšte može govoriti o valjanosti ili vrednosti stvari nezavisno od takvih relacija. Odgovor može da bude sledeći: u ovom prikazu sva dobra se pretpostavljaju kao odvojena, kao i njihovi subjekti — ono što neko poseduje i uživa, to on poseduje i uživa sa *isključenjem* svih ostalih; u stvarnosti ne postoji ništa što bi imalo opštu vrednost u zajednici. Nešto tako *može* da postoji samo pomoću *fikcije*

subjekata, što je međutim moguće samo ukoliko se *figira* ili stvori jedan zajednički subjekat i istovremeno njegova volja, na koju ova opšta *vrednost* mora da se odnosi. Ali ovakve se fikcije ne izmišljaju bez dovoljnog razloga. Dovoljan razlog za to postoji već u jednostavnom činu kojim neka jedinica daje neki objekat drugoj, a ova ga prima, utoliko što time dolazi do kontakta i nastanka jedne *zajedničke sfere* koju obe jedinice žele i koja traje za sve vreme ove »transakcije«; ovaj vremenski period može da bude toliko kratak da je skoro jednak nuli, dok se, s druge strane, može u uobrazilji proizvoljno produžiti na neodređeno vreme. U toku tog perioda jedan predmet je počeo da se izdvaja iz — recimo — sfere jedinice A, i prestao da bude potpuno podložan isključivo volji i vlasti te jedinice, a da se još ne nalazi u potpunosti u sferi volje i vlasti — recimo — jedinice B; on je još pod *parcijalnom* vlašću jedinice A i već pod *parcijalnom* vlašću jedinice B. On je još zavisao od oba subjekta, utoliko što njihove volje u odnosu na njega mogu da budu jednako usmerene, kao što je to slučaj dotle dok traje volja za davanje i primanje; za to vreme taj predmet je zajedničko dobro, *socijalna vrednost*. Povezana zajednička volja koja je usmerena na to zajedničko dobro *može* sada da se zamisli samo kao *jedinstvena* volja koja od obe jedinice *zahteva* da se izvršenje tog dvostrukog čina do kraja realizuje. Ova se volja *mora* zamisliti kao jedinstvo, utoliko što je ona shvaćena kao subjekat ili utoliko što joj se dodeljuje jedan subjekat; jer zamisliti nešto kao postojeće ili kao stvar isto je što i zamisliti ga kao jedinstvo. Ali ovde treba brižljivo razabrati da li (i koliko dugo) takvo ens fictivum postoji *samo* za teoriju, dakle u *naučnom mišljenju*, ili (i pod kojim okolnostima) *takođe* u mišljenju pojedinaca koji su njegovi subjekti, postulirano u određenu svrhu (što pretpostavlja da su ti pojedinci već sposobni za zajedničko htenje i delanje); druga je stvar, ako se oni zamišljaju samo kao *učesnici* u ostvarenju nečeg što je u naučnom smislu objektivno (utoliko što je to ono, što pod datim uslovima »svi« *moraju* da misle). Mora se svakako priznati da svaki čin davanja i primanja, na način koji je bio naveden, *implicitite* *takođe* involvira jednu socijalnu volju. Međutim, spomenutu akciju nije moguće zamisliti bez njenog uzroka ili svrhe, tj. bez primljene kompenzacije, te prema tome, pošto je *ova akcija isto tako uslovljena*, to ni jedna ne može da prethodi drugoj, već se one moraju vremenski podudarati. Drugim rečima, primanje je jednako davanju jedne primljene nadoknade, tako da sama *razmena*, kao sjedinjeni i pojedinačni čin, predstavlja *sadržaj* *figirane* socijalne volje. Razmenjena dobra ili vrednosti su ekvivalentni upravo u odnosu na tu volju. Ova ekvivalentnost je sud

volje i *važi* za oba subjekta, utoliko što su ga oni jednodušno doneli; stoga on *važi* samo za vreme trajanja razmene, ili samo u onom momentu u kojem se vrši razmena. Da bi ovaj sud, čak i uz to ograničenje, postao objektivni i opštevažeći, mora da izgleda kao sud koji su doneli »svi«; stoga svi moraju imati samo tu volju. Volja za razmenom postaje opšta; svi participiraju u jedinstvenom činu i potvrđuju ga, i on postaje apsolutan i javan. Nasuprot tome, javnost može negirati ovaj pojedinačni čin i tvrditi da a nije = b, nego > b ili < b, što znači da stvari nisu razmenjene prema svojoj istinskoj vrednosti. Istinska vrednost se objašnjava kao ona vrednost koju svaki pojedinac pripisuje nekoj stvari, koju mi stoga zamišljamo opštim, društvom uslovljenim dobrom. Prema tome, istinska vrednost se utvrđuje ako ne postoji *niko* ko bi jedan predmet procenio kao vredniji ili manje vredan u odnosu na onaj drugi predmet. Samo ono, u pogledu čega se svi nužno, a ne slučajno saglašavaju, smatra se razumnim, pravilnim i istinitim. Pošto su svi pojedinci tako jednodušni, možemo ih zamisliti koncentrisane u ličnosti jednog sudije koji meri i zna, i koji donosi *objektivan* sud. Ovaj sud svaki pojedinac *mora* da prizna i svi se moraju po njemu ravnati, utoliko ukoliko sami poseduju moć rasuđivanja i objektivnog mišljenja, dakle upotrebljavaju isti aršin ili mere istom vagom.

§ 20. Šta je to što se zamišlja kao merilo ili vaga u misaonom upoređenju? Mi znamo »svojstvo« koje treba kvantitativno odrediti pomoću ovog konstantnog merača, i nazivamo ga »vrednošću«. Ali vrednost se ovde ne sme više shvatiti kao »valjanost«, utoliko što je valjanost nešto što oseća jedan realni subjekat; jer *različitost* takvog osećanja u odnosu na isti objekt predstavlja pretpostavku razumne razmene. Mi međutim tražimo *jednakost* vrednosti u objektivnom sudu o *različitim* objektima. Primitivno vrednovanje upoređuje objekte iste kategorije; ovo vrednovanje se sastoji u potvrđivanju ili negiranju, jačem ili slabijem, već prema tome da li se čini da objekti odgovaraju *ideji* jedne takve stvari ili joj protivureče. U tom smislu možemo stvoriti jednu opštu kategoriju upotrebljivih (korisnih) stvari da bismo jedne označili kao potrebne, druge kao štetne, da bismo neke isticali kao veoma korisne, a druge odbacili kao veoma štetne; no ovde bi trebalo čovečanstvo zamisliti kao jednu celinu ili bar kao zajednicu ljudi, koja poput jedinke živi i prema tome ima potrebe; trebalo bi ga zamisliti kao složeno u svojoj volji i prema tome sposobno da razlikuje korist od štete (pošto se, naime, sud u isto vreme smatra subjektivnim). Ali, kad se tvrdi da je vrednost dve razmenjene stvari jednaka, to nipošto ne znači da su one na isti način korisne ili po-

trebne nekoj grupi ljudi. U tom slučaju bi se morala pretpostaviti i mogućnost da neko kupuje apsolutno *štetne* stvari, što bi bilo čudovišno i utopistički. Može se s razlogom reći da je sud koji je određen žudnjom metačan, tako da mnogi koji se njim rukovode dobijaju razmenom stvari koje su *za njih* štetne. Međutim, očigledno je da je rakija, iako škodi radniku, svakako korisna za vlasnika preduzeća koji je proizvodi, ne zato što je on pije, već zato što je prodaje. Da bi neka stvar u *društvu* uopšte važila kao vrednost, potrebno je samo da je neko poseduje isključujući ostale, dok s druge strane neko drugi za njom žudi; sva ostala svojstva te stvari su uglavnom irelevantna. Činjenica da ta stvar ima određenu vrednost nikada dakle ne znači da je ona u istoj meri korisna. Vrednost je objektivno svojstvo: kao što je dužina objektivno svojstvo za čulo vida i dodira, a težina za čulo dodira i mišiće, tako je vrednost objektivno svojstvo za razum koji ispituje i shvata društvene činjenice. Ovaj razum uočava stvari i ispituje ih s namerom da ustanovi da li se mogu brzo proizvesti, ili pak njihova proizvodnja zahteva mnogo vremena, da li se mogu lako napraviti, ili je potreban veliki trud; on analizira realnost tih stvari ispitujući mogućnost njihovog postojanja i time određuje njihovu verovatnoću. Ovo je jedini apsolutni kriterijum vrednosti — subjektivan sa gledišta društva koje razmenjuje. Ova tvrdnja u prvom redu znači samo to da svaka razumna jedinka u odnosu na ponuđene predmete pomišlja (mora da pomišlja) da oni po svojoj prirodi nešto *koštaju*, da bi postojali uopšte i posebno na ovom mestu i u ovo vreme, bilo to predstavljeno drugim predmetima za koje su bili razmenjeni, bilo radom, ili, najzad, i jednim i drugim. Ali ljudsko društvo, ovo ens fictivum, ne razmenjuje *ništa*, *izuzev* ako ga shvatimo kao posebnu osobu (što ovde još ne dolazi u obzir); jer pošto se razmena može vršiti samo među ljudskim bićima ne postoji biće koje bi se moglo *postaviti nasuprot* društvu. Sa stanovišta društva predmeti stoga koštaju *samo* truda i rada; budući da se pljačka, kao i razmena, zasniva — kao način sticanja dobara — na pretpostavci da ti predmeti već postoje, to rad koji proizvodi, neguje i odgaja, stvara i uobličava materijal treba smatrati uzrokom postojanja nekog predmeta u određenom *vremenu*; ovom inherentnom radu može se pridružiti još i spoljašnji rad kretanja u prostoru, kao uzrok egzistencije nekog predmeta na određenom *mestu*. Društvo smatra sve stvari ekvivalentnim zato što svaka pojedinačna stvar ili svaka količina te stvari za njega znači samo izvestan *kvantitet potrebnog rada*. Kako društvo ne uočava da su neki radovi brži a neki izdašniji (produktivniji) od drugih, tj. da se neki predmeti mogu proizvesti sa manje truda (usled veće umešnosti ili boljih alata), u njemu i

kroz njega se razrešavaju sve ove razlike u kvantitete istog prosečnog *radnog vremena*. To znači da taj proces postaje potpuniji u onoj meri u kojoj razmena *roba* postaje u većoj meri opšta ili društvena; naime, ukoliko više svaki pojedinac nudi svoju robu na prodaju drugima i ukoliko su više drugi sposobni da proizvedu istu robu ali se svako na osnovu svoga sopstvenog uviđanja i slobodnog izbora ograničava na onu robu, čija je proizvodnja za njega najlakša; da se, dakle, ne radi o tome da se jedan rad, koji je po svojoj suštini društvenog karaktera, ipak *sam deli* ili *biva* podeljen tako što se razvijaju, nasleđuju ili uče naročite veštine, već svaki pojedinac preuzima onaj deo rada, koji će najbolje odgovarati ceni koju društvo za taj rad određuje, dakle onaj deo rada koji zahteva najmanji moguću kvantitet *suvišnog* radnog vremena. Tako se društvo može zamisliti kao da je u stvarnosti sastavljeno iz takvih odvojenih *pojedinaca* koji svi zajedno rade za opšte društvo, dok se čini da rade za sebe, i koji rade za sebe, dok se čini da rade za društvo. Svaki pojedinac bi na kraju usled stalno obnavljane podele rada i neograničenog slobodnog izbora rada došao do stvarno jednakog i jednostavnog ili elementarnog rada koji bi predstavljao jedan atom koji on doprinosi i koji sačinjava sastavni deo sveukupnog rada društva. Svaki pojedinac će se onda putem razmene osloboditi vrednosti koja za njega samoga nije upotrebljiva da bi prisvojio nešto iste vrednosti što će za njega biti upotrebljivo. Daljnji tok i svršetak ovog razmatranja pokazaće kako se stvarno struktura društva odnosi prema ovom pojmu.

§ 24. Međutim, u svakoj razmeni neki vidljiv predmet može biti zamenjen nekom *delatnošću*. Sama delatnost se daje i prima kao kakav učinak; ona primaocu mora da bude korisna ili prijatna kao neka stvar. Zatim se ona zamišlja kao roba, čija se proizvodnja i potrošnja vremenski podudaraju. Ukoliko se učinak rada ne daje, nego samo obećava (u suprotnosti prema onoj *stvari* koja nije data već samo obećana), doći će do odgovarajućih posledica. Taj učinak rada sa pravnog gledišta pripada primaocu; posle isteka roka on može promitenta *prisiliti* da izvrši rad, kao što po pravu može dužnika i bilo kojeg trećeg vlasnika prinuditi da isporuči neku stvar kojoj je istekao rok isporuke, ili je može *uzeti* silom. Učinak rada, koji je neko dužan da da, može se uzeti *samo* prinudom. Obećanje nekog učinka rada može, međutim, biti obostrano kao i jednostrano; prema tome, isto važi i za *pravo prinude* koje iz toga proizilazi. U tom smislu, dakle više ljudi mogu da se udruže u cilju vršenja neke podjednake delatnosti, pri čemu svako koristi stvarni učinak drugoga kao pomoć. Najzad, više njih se mogu sporazumeti da ovu svoju *asocijaciju* zamisle kao

neko postojeće i nezavisno biće isto takve individualne prirode kakvi su i oni sami, i da ovom fiktivnom licu pripišu jednu naročitu volju kao i sposobnost delovanja, dakle i sposobnost sklapanja ugovora i primanja obaveza. Međutim, slično ostalim mogućim sadržajima ugovora, ovu fiktivnu osobu treba zamisliti kao objektivno-stvarnu samo utoliko, ukoliko se čini da u toj asocijaciji sudeluje društvo i da ono tako potvrđuje njenu egzistenciju. Samo tako ona predstavlja ko-subjekta društvenog *pravnog poretka*, i naziva se socijacijom (Sozietät), udruženjem (Verein), asocijacijom ili nekim sličnim imenom. Prirodni sadržaj takvog poretka može se međutim sažeti u jednoj formuli: *pacta esse observanda* — ugovori se moraju izvršavati; time je data pretpostavka za jedno stanje razdvojenih sfera ili oblasti volja, čiji se stvarni obim potvrđuje ili garantuje, tako da se shodno tome jedna prihvaćena i stoga pravna *promena* svake sfere, bilo u korist ili na štetu onih oblasti koje su *izvan*, ili pak *unutar* sistema, može vršiti jedino ugovorima, tj. uz pristanak sviju. Ovakvo podudaranje volja je po svojoj prirodi trenutno, punktuono, tako da promena kao nastajanje novog stanja ne mora da ima vremensko trajanje. Zbog toga ne dolazi do modifikacije vrhovnog pravila po kome svako može da s pravom radi što god hoće, unutar svog područja, ali ne i izvan njega. Stoga tamo gde ipak nastaje jedno zajedničko područje, kao što to može biti slučaj u nekoj trajnoj obavezi i u nekoj organizaciji, sloboda sama, kao totalitet svih prava na slobodno delanje, mora da bude podeljena, ili se mora stvoriti jedna nova veštačka i fiktivna sloboda. Jednostavni oblik opšte društvene volje, ukoliko ona postulira ovo *prirodno pravo*, nazivam *konvencijom*. Pozitivne odredbe i pravila svake vrste, koja su po svom poreklu veoma različita, mogu biti priznata kao konvencionalna, tako da se konvencija često shvata kao sinonim za tradiciju ili običaj. No sve ono što proističe iz tradicije ili običaja je konvencionalno samo utoliko što se želi i podržava radi opšte koristi i što pojedinac želi i podržava opštu korist samo radi svoje sopstvene koristi. Za razliku od tradicije, konvencija se više ne želi *zbog toga* što predstavlja predanje, kao sveta baština predaka. Prema tome, nazivi predanje ili običaj nisu više prikladni.

§ 25. Društvo, koje po konvenciji i prirodnom pravu predstavlja jedan agregat, treba da bude shvaćeno kao mnoštvo prirodnih i artifičnih individua, čije se volje i sfere nalaze u brojnim odnosima jedne prema drugima i jedne sa drugima, a ipak ostaju jedne od drugih nezavisne i bez uzajamnog unutrašnjeg uticanja. Tako se dobija opšti opis »građanskog društva« ili »društva razmene«, čiju prirodu i kretanja politička ekonomija nastoji da spozna; opis jednog stanja u kome

je, prema rečima Adama Smita, »svako trgovac«. Stoga se tamo, gde se u stvari poslovni pojedinci trgovine ili firme i društva nalaze jedni naspram drugih u internacionalnom ili nacionalnom tržišnom i berzanskom prometu, priroda društva prikazuje kao u nekom ekstraktu ili u konkavnom ogledalu. Jer, opštost ovog stanja nipošto nije, kao što je to čuveni Šotlandanin zamišljao, neposredna — pa čak ni verovatna — posledica inovacije da se rad deli i proizvodi razmenjuju. Ona je, naprotiv, jedan daleki cilj, u odnosu na koji treba shvatiti *razvitak* društva, i postojanje jednog društva u određenom vremenu je realno (u smislu u kome ovde upotrebljavamo tu reč) u onoj meri u kojoj je taj cilj postignut. Prema tome taj cilj je uvek nešto što se nalazi u procesu nastajanja, nešto što ovde treba zamisliti kao subjekat opšte volje ili opšteg razuma. Istovremeno on je takođe (kao što znamo) nešto fiktivno i nominalno. On u neku ruku lebdi u vazduhu, kao da je proizašao iz glave svojih svesnih nosilaca, koji jedni drugima pružaju ruke u želji za razmenom, uprkos svim udaljenostima, granicama i skrupulama i osnivaju ovo spekulativno savršenstvo kao jedinu zemlju, jedini grad, za koji svi vitezovi sreće i pustolovi (merchant adventurers) imaju stvarno zajednički interes. Kao što metal ili hartija reprezentuju fikciju novca, tako i čitava zemaljska kugla ili neka na izvestan način ograničena teritorija reprezentuju društvo. U ovom pojmu društva svi prvobitni ili prirodni međusobni ljudski odnosi moraju biti isključeni. Mogućnost društvenog odnosa ne pretpostavlja ništa drugo do mnoštvo pukih lica koja su sposobna da nešto urade i prema tome i da nešto obećaju. Društvo kao totalitet, koji treba da bude obuhvaćen konvencionalnim sistemom pravila, otuda je po svojoj ideji neograničeno; ono stalno probija svoje stvarne i slučajne granice. Pošto u njemu svaka osoba teži svom sopstvenom preimućstvu i težnje ostalih potvrđuje samo utoliko i dotle dok one pogoduju njegovim interesima, odnos svih prema svima, pre i van konvencije, kao i pre i van svakog specijalnog ugovora, može biti shvaćen kao potencijalno neprijateljstvo ili kao latentni rat, od kojeg onda odudaraju sva ona udruživanja volja kao i svi oni kontrakti i mirovni ugovori. To je jedina koncepcija adekvatna svim činjenicama prometa i trgovine, u kojim sva prava i obaveze mogu biti svedene na čisto imovinske odredbe i vrednosti, i stoga svaka teorija čistog privatnog prava, ili prirodnog prava shvaćenog u odnosu na društvo mora — ma i nesvesno — da se zasniva na toj koncepciji. Kupci i prodavci u svojim mnogostrukim vidovima stoje uvek u takvom odnosu jedan prema drugom da svaki želi i pokušava da za što je moguće manji deo svoje sopstvene imovine stekne što je moguće više od tuđe. Pravi trgovci ili poslov-

ni ljudi se *utrkuju* na mnogobrojnim stazama, pri čemu svaki nastoji da preduhitri drugog i da, ako je ikako moguće, prvi stigne na cilj: da plasira svoju robu, i to u što većoj količini; stoga svi moraju da se trude da jedan drugog potisnu ili upropaste, i šteta jednog predstavlja korist za drugog, kao i u svakoj individualnoj *razmeni*, izuzev u slučaju kada *stvarno* jednake vrednosti menjaju svoje vlasnike. To je ona opšta *konkurencija*, koja se javlja i u mnogim drugim oblastima, ali ni u jednoj tako jasno i svesno kao na području *trgovine*, tako da se taj pojam konkurencije u jezičkoj praksi ograničava upravo na trgovinu. Već su mnogi očajni i ozlojeđeni pesimisti opisali ovu konkurenciju kao ilustraciju onog rata svih protiv svih, koji je jedan veliki mislilac označio kao prirodno stanje ljudskog roda uopšte. Ali i konkurencija, kao i svi oblici ovakvog rata, nosi u sebi mogućnost okončavanja. Čak i ovakvi neprijatelji — iako upravo oni najteže — uviđaju da je pod izvesnim okolnostima korisno da se slože i da jedan drugog poštede, ili čak da se udruže radi zajedničkog cilja (tako, na primer — i to je najčešće slučaj — protiv nekog zajedničkog protivnika). Tako koalicija ograničava i smenjuje konkurenciju. Analogno ovom saobraćanju koje počiva na razmeni materijalnih vrednosti možemo shvatiti svaki slučaj *konvencionalne društvenosti* (Geselligkeit), čije je vrhovno pravilo učtivost — izmena ljubaznih reči i usluga; pri tome se čini da svako stoji svakom na raspoloženju i da svako ceni svakog kao sebi ravnog, dok u stvari svako misli na samoga sebe i trudi se da u suprotstavljanju svima ostvari svoja preimućstva i dokaže svoj značaj. Svako za sve ljubaznosti koje nekome ukazuje očekuje da će za uzvrat primiti bar neki ekvivalenat — on to štaviše zahteva; prema tome on svoje usluge, laskanja, poklone i tome slično tačno premerava da bi ocenio da li će imati željeni efekat. Stalno se zaključuju neformalni ugovori takvog sadržaja i malobrojni srećni i moćni neprestano potiskuju mnoge druge u toj trci. Pošto su u društvu uopšte svi odnosi zasnovani na *upoređenju* mogućih i ponuđenih učinaka, jasno je zašto su ovde odnosi prvenstveno usmereni na vidljive, materijalne predmete, i zašto puka dela i reči mogu samo indirektno činiti bazu za te odnose. Nasuprot društvu, zajednica je, kao asocijacija »krvi«, pre svega fizički odnos, te se stoga izražava u delima i rečima, a zajednički odnos prema predmetima je sekundarne prirode i ti predmeti se ne razmenjuju, već zajednički poseduju i koriste. Društvo je, u smislu koji možemo nazvati *moralnim*, takođe sasvim sauslovljeno odnosima sa *državom*, koju dosadašnje razmatranje nije uzimalo u obzir jer se *ekonomsko* društvo mora shvatiti kao njen prius.